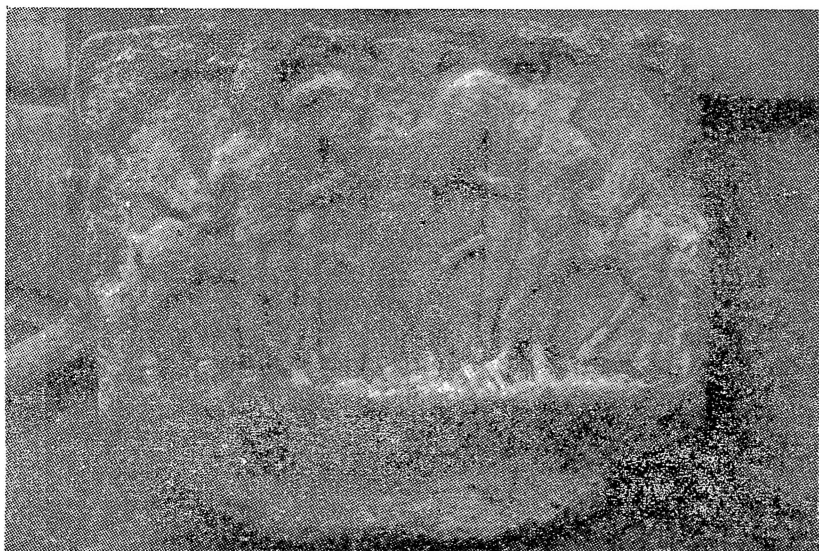

ARTEMIDA EFESKA I DIOSKURI NA VOTIVNOJ STELI U BITOLJSKOM MUZEJU

U bitoljskom Narodnom muzeju izložena je lijepa mramorna antička votivna stela sa reljefom i grčkim natpisom, nađena u selu Živojnu (Bitolsko), čiji je natpis objavio Vulić u Spomeniku LXXV (1933), str. 13, br. 20, sa ispravkama u Spomeniku XCVIII (1941—48), str. 21, br. 51; a čiji je reljef objavio isti naučnik u Spomeniku LXXVII (1934), str. 74—75, br. 9. Ova votivna stela, koja je u Vulićevo doba bila manje pristupačna, traži, obzirom na svoju važnost, novu publikaciju i opširniji komentar.

Treba najprije dati one opće podatke, koje ne nalazimo kod Vulića. Stela, od bijelog mramora, pravougaonog oblika, ima dužinu 45 cm, visinu 36 cm, debljinu 9 cm, visinu reljefnog polja (edikula) 23 cm (dimenzije kod Vulića odnose se na natpisno polje).

Vulić čita:

„Γλαυκίας οἰκο-
νόμος Ἀρτέμιδι Ἐφεσίᾳ ἀνέθηκεν (Sic!)
Ἔτους ζτ' (g. 347) μηνὸς Ἀρτεμισίου“

(Spomenik LXXV, str. 13 br. 20)

Zatim ispravlja, da bi glasilo:

„Λυσίας Ἀντιγόνου . . . οἰκο-
νόμος Ἀρτέμιδι Ἐφεσίᾳ ἀνέθηκεν
Ἔτους ζτ' μηνὸς Ἀρτεμισίου“

(Spomenik XCVIII, str. 21, br. 51).

Datum je ispravljen kako treba; isto tako i posljednja riječ drugog retka. Ime dedikanta Λυσίας i njegov patronimik Ἀντιγόνου (Vulić: „možda“) ne mogu da uđu u obzir. Prva riječ natpisa sigurno počinje sa ΚΛΑΥ i Vulićevo Γλαυκίας kod prvog čitanja je najbliže onome što se može pravdati epigrafski i onomastički prema priručnicima, s tim što bi se provincijskom pisaru pripisalo K=Γ, što nije usamljen slučaj na našim antičkim natpisima.

Patronimik dedikanta nije čitak. Jasno se, ipak, vidi početno ANXA i završno genitivno OY (gornji dio ipsilona je otučen). Mogu se praviti razne dopune. U priručnicima nalazimo svakovrsna imena, koja bi mogla da se uzmu u obzir¹⁾. Obzirom na sačuvana početna slova, Vulićevo Ἀντιγόνου otpada.

Isto tako moguće su svakojake dopune lakune pred — NOMOC, tako da bi se dedikantu mogli da dadu razni atributi, razne oznake njegove službe²⁾. Vulićevo OIKO — je prekratko. Ima mjesta još za tri, četiri slova. Kamen je na spornim mjestima vrlo oštećen. Tu i tamo se naslućuje neko *mi*, neki *omikron*.

Srećom, najvažnije u ovom natpisu je sačuvano: dedikacija i datum. Dedikant Glaukije (Klaudije?), čiji patronimik i titula nisu čitki, postavio je ovaj spomenik u čast Artemide Efeske mjeseca Artemisiona godine 307 (ne 347) makedonske ere, ili godine 160 (ne 200) nove ere, ako uzmemo godinu 147 stare ere kao polaznu³⁾.

Natpis treba dopuniti svakako u ovim uslovima:

Γλαυκίας Ἀρχα[?]ου ἀ(.)ο-
νόμος Ἀρτέμιδι Ἐφεσίᾳ ἀνέθηκε,
ἔτους ζτ' μηνὸς Ἀρτεμισίου.

Mogle bi se dati još neke napomene o natpisu, na pr. o bilježenju jote za etu, kao kod nekih drugih grčkih natpisa u Makedoniji

¹⁾ Pape—Benseler, *Wörterbuch der griechischen Eigennamen* i Stephanus, *Thesaurus linguae Graecae*, s. v. Ἀρχάριος, Ἀρχάσιος i druge kombinacije sa Ἀρχ.

²⁾ Kretschmer—Locker, *Rückläufiges Wörterbuch der griechischen Sprache*, str. 437—438, mnoštvo kombinacija sa-νομος.

³⁾ Vidi kod Kubitscheka o makedonskim erama.

i u Dalmaciji: ili o znakovima za *mi* i za *sigma*. Oštećenost natpisa ne dozvoljava da se na tome više zadržimo. Treba se više zadržati na reljefu.

Vulić je na spomenutom mjestu objavio reljef sa vrlo kratkim komentarom, upućujući na likovne analogije: Spomenik LXXI, n. 30 i 407 (up. 495). Potrebno je još pisati o ovom važnom spomeniku.

Ovaj reljef omogućava da dademo po jedan prilog za rješavanje problema klasičnih kulturnih spomenika sa pretstavom „Dioskura u službi neke boginje“ i problema mnogih provincijskih spomenika iz naših i susjednih nam krajeva sa pretstavom dvaju jahača, kojima je dodato mnogo toga.

Dva mlada jahača, koje obožavahu Indoeuropljani; vedski *Aśvins* „konjanici“ (cf. sanskr. *aśvas*, lat. *equus* „konj“), javljaju se rano u grčkom kultu i mitu kao Dioskuri, Διὸς κοῦροι, Διόσκο(υ)ροι, Διοσκόρω, Zeusova djeca, braća Κάστωρ i Πολυδεύκης; τὸ Κάστωρ; kod Etruraca (natpisi uz likove na ogledalima, cistama i na tronožima) kao *Kastur*—*Kasturu* i *Polloces*—*Pultuke*; kod Rimljana kao *Castor* i *Pollux*, — *Castores*. Obožavahu ih Gali, Germani i neki drugi antički narodi⁴⁾. Oni su, kao i vedski *Aśvins*, nosioci svjetlosti, koji se bore protiv demona mraka. Dobro su nam poznati mitografski, epigrafski i likovno⁵⁾. Na likovnim spomenicima Dioskuri se redovno (ne uvijek) predstavljaju kao mladi konjanici, koji jašu, ili vode konja. Na glavi im je pileus. O plećima im leprša hlamida. U ruci im je često koplje. Nad glavom katkad zvijezda. Tu su i drugi atributi.

U helenističko doba Dioskuri su vjerskim sinkretizmom identificirani sa Kabirima. Na natpisima se spominju „Θεοὶ μεγάλοι Διόσκοροι Κάβειροι“⁶⁾. Često se Dioskuri—Kabiri na likovnim spomenicima predstavljaju sa nekom boginjom, ili herojkom, koja stoji među njima⁷⁾.

Spomenici sa likom boginje ili herojke između Dioskura—Kabira obično su anepigrafski i teško je utvrditi, koja je tu boginja, ili herojka, predstavljena; tim teže što ta ženska figura nema jasnih atributa. Heuzey⁸⁾, Foucart⁹⁾ i neki drugi smatraju, da je to Demetra. Po drugima to je Helena, Leda, Epona, Atena, Nike, Afrodita¹⁰⁾. Prave se razne pretpostavke. Najmanje se uzimala u obzir Artemida Efeska. Efeski novac Hadrijanova doba sa likom Artemide Efeske¹¹⁾ dosad je bio jedini pouzdaniji indicij u ovom pravcu, — za ovakvo tumačenje spomenutog lika.

⁴⁾ Potvrde kod S. Reinacha i M. Alberta u Daremberg—Saglio, *Dict.*, s.v. *Dioscouri*, i kod drugih.

⁵⁾ Ibidem ostalo o Dioskurima. Za naziv Θεοὶ Σωτῆρες imamo i našu epigrafsku potvrdu iz Kruševljana, Spomenik LXXI, 158, br. 407.

⁶⁾ Potvrde kod Lenormanta u Daremberg—Saglio, *Dict.*, s.v. *Cabiri*, v. kod Roschera i drugamo.

⁷⁾ Primjeri kod S. Reinacha, *Répertoire de reliefs grecs et romains*, II, 129, 256, 344, 345; III, 8 i 146; cf. Lenormant, *l.c.*

⁸⁾ Heuzey, *Revue archéologique* XXVI (1873), 40.

⁹⁾ Foucart kod Lenormanta, *l.c.*

¹⁰⁾ Potvrde kod Lenormanta, *l.c.*

¹¹⁾ Hogarth, *Excavations at Ephesus*, London 1908, Plate LII, 5.

Naš makedonski reljef sa natpisom pouzdano svjedoči, da ženski lik među Dioskurima—Kabirima na spomenicima pretstavlja katkada Artemidu Efesku. U antičkoj Makedoniji mnogo se štovala Artemida¹²⁾; posebno Artemida Efeska¹³⁾. Stoga vjerojatno nećemo pogriješiti, ako kažemo, da je Artemida ona ženska figura između Dioskura na reljefu iz bitoljskog područja, sada u Kuršumli-Hanu, koju Vulić uzima za Eponu¹⁴⁾ i da je Artemida ona ženska figura između konjanika na reljefu u Kruševljanima, koju Vulić nije identificirao¹⁵⁾. Nije to najkласičnija helenska interpretacija. Treba pomišljati na boginju izvorno širih koncepcija, na sinkretizovano božanstvo sa osobinama „Veliike Majke“, tračke Bendis i drugih boginja tog tipa¹⁶⁾.

U likovnoumjetničkom pogledu našem reljefu iz Živojna blizak je reljef Dioskura — bez boginje —, nađen u Vidu kod Metkovića, na području stare Narone¹⁷⁾. Oba umjetnički zaostaju za klasičnijim reljefom Dioskura na poznatoj ari iz Trojekrsta¹⁸⁾.

Na više mjesta u našoj zemlji i oko nje, najviše u podunavskim krajevima, našlo se metalnih (najviše olovnih) kamenih pločica i ploča, te gema rimske carske epohe sa urezanim, odnosno uklesanim, likovnim predstavama ovog sadržaja: u sredini boginja stoji; desno i lijevo od nje po jedan konjanik; pod jednim konjem poginuli borac; nad svima sunce i mjesec (katkada personificirani); na posebnom mjestu razne životinje (riba, zmija, lav, orao, pijetao, ovan), vaza, tronog, hljeb, svjetiljka i drugo; poneki mitraistički motivi. Mnogo se raspravljalo o suštini i porijeklu ovih kulturnih pretstava i o navodnom kultu, koji je ovako dokumentovan. U izučavanju ovog problema dali su svoje priloge Antonescu, Hampel, Kazarov, Rostofcev, Dölger, Pârvan, Saxl, Škorpil, Kern, Kubitschek, Seure, Chapouthier, Abramić, Hoffiller, Vulić i drugi. Rumunjski naučnik D. Tudor je tim spomenicima i toj problematici posvetio studiju „*I Cavalieri Danubiani*“ u periodiku *Ephemeris Daco-romana*, VII (1937), 189 sq. i VIII (1938)¹⁹⁾. Tudor je glavne figure ovih spomenika nazvao „Dunavskim konjanicima“, smatrajući da ti spomenici prvenstveno pripadaju antičkom stanovništvu podunavskih krajeva, kao i kult, koji je, navodno, tim spomenicima dokumentovan. Ispostavilo se, međutim, da je spomenika ovog tipa nađeno van podunavskih krajeva u znatno većem broju nego li je to Tudor evidentirao. Tih se spomenika našlo, na pr. u Solinu — područje stare Salone —, kod Županjca u Duvanjskom polju — područje antičkog Delminiuma —,

¹²⁾ Natpisi postavljeni u čast Artemide: Spomenik LXXI (1931), str. 46. br. 194; str. 176, br. 462; str. 239, br. 637; kod Dimice i drugamo; v. Marić, *Antički kultovi u našoj zemlji*, 37—39.

¹³⁾ Osim našeg primjera još: Spomenik LXXV (1933), str. 27, br. 20; LXXVII (1934), str. 56—57, br. 58; XCVIII (1941—1948), str. 170, br. 364.

¹⁴⁾ Spomenik LXXI (1931), str. 18, br. 30.

¹⁵⁾ Spomenik LXXI (1931), str. 158, br. 407.

¹⁶⁾ V. literaturu o Artemidi—Dijani na pr. kod Roschera.

¹⁷⁾ Abramić, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, LIV (1952), str. 120—126, Tab. VI, 1.

¹⁸⁾ Spomenik LXXI (1931), str. 183—184, br. 495.

¹⁹⁾ Kod Tudora, l. c., navedena su djela spomenutih naučnika.

kod Ljubuškog u Hercegovini — područje antičkog Bigeste²⁰). Nisu to, znači, „dunavski“ konjanici. Oni pripadaju i drugim krajevima. Cumont je pokazao, da misteriozne tablice spomenutog tipa ne svjedoče o nekom utvrđenom lokalizovanom kultu, već da su to profilakteria, apotropijski amuleti sa magičkim i kultnim znakovima, koje su rimski vojnici donosili u razne krajeve²¹). To važi za olovne pločice, geme i manje kamene egzemplare. Ali, znade se da su neki kameni spomenici sa sličnim predstavama votivno postavljeni kao predmet kulta. Neovisno o pitanju, da li je postojao određen kult ove vrste u podunavskim i drugim antičkim perifernim krajevima, jasno je, da su likovi konjanika sa boginjom među njima, koje vidimo na ovim provincijskim spomenicima, oformljeni pod ikonografskim uticajem klasičnih spomenika sa pretstavom boginje između Kabira—Dioskura. Tako misli Chapouthier²²), koji u spomenutom ženskom liku vidi Helenu. Poteškoća je, znači, u tome, da se objasni onaj ženski lik. Naš reljef iz Živojna sa natpisom omogućuje da se pouzdanije opredijelimo. Antonescu i Dölger su boginju sa spomenutih pločica u Podunavlju s pravom doveli u vezu sa maloazijskom Velikom Majkom, Rejom, Kibelom i srodnim boginjama, koje su se sinkretizovale sa Artemidom Efeškom. Ta kulturna ukrštanja, piše Dölger, izvršila su se na obalama Male Azije. Odatle su došli uticaji u Trakiju i u Podunavlje²³). Niko nije spomenuo Makedoniju, preko koje su uticaji mogli da se vrše. Naš relief sa natpisom, po svom mjestu nalaza, jasno pokazuje na jedan od puteva, kojim su uticaji išli.

Skopje.

P. Lisičar.

RÉSUMÉ

P. Lisičar: ARTÉMIS D'ÉPHÈSE ET LES DIOSCURES SUR UNE STÈLE VOTIVE AU MUSÉE DE BITOLA

Nous donnons la réédition d'une stèle votive, trouvée depuis longtemps à Živojno, près de Bitola, aujourd'hui au Musée de Bitola, dont l'inscription grecque est publiée dans *Spomenik* LXXV (1933), pag. 13, nro 20; cf. *Spomenik* XCVIII (1941—1948), pag. 21, nro 51; et dont le relief est publié séparément dans *Spomenik* LXXVII (1934), pag. 74—75, nro 9, tout par Nikola Vulić.

Quant à l'inscription grecque, nous la lisons:

„Γλαυκίας Ἀνχα[. . .]ου ἀ[. . .] νόμος.
Ἀρτέμιδι Ἐφεσίᾳ ἀνέθηκεν,
ἔτους ζτ' (cca 160 è. n.) μηνὸς Ἀρτεμισίου“

Vulić lit la première ligne autrement.

Quant au relief (voir la figure), nous y voyons un des documents les plus importants, d'après lequel nous pouvons identifier „la déesse entre les Dioscures“, représentée sur plusieurs monuments classiques et sur beaucoup de tablettes, dites „cabi-riques“ (ou autrement). C'est Artémis, qui a reçu les traits essentiels de la Magna Mater et des déesses semblables d'Anatolie.

²⁰) Abramić u *Serta Hoffilleriana*, 299 sq.

²¹) Cumont, *Revue archéologique* XII (1938), 67—70.

²²) Chapouthier, *Les Dioscures au service d'une déesse*, Paris 1935, 286 sq.

²³) Antonescu i Dölger kod Tudora, *l. c.*